



National Library  
And Archives Of  
The I. R. Of Iran

journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961.

Vol12.No4. Winter 2023. PP.69-89

## The effect of Mohammad Qazvini's relations with Orientalists in expanding the knowledge of Iranian studies

Mohammad Reza Gholizadeh<sup>1</sup> 

1. Assistant Professor . Department of History, Persian Gulf University, Bushehr Email. [gholizadeh@pgu.ac.ir](mailto:gholizadeh@pgu.ac.ir)

---

### Article Info

#### Article type:

Research Article

#### Article history:

Received: 21 Aug 2022

Received in revised form:

6 Dec 2022

Accepted: 24 Dec 2022

Published online:

5 Jan 2023

#### Keywords:

Mohammad Qazvini,  
Iran,  
Iranian Studies,  
Orientalism,  
Oriental Studies,  
Traditional way,  
Western method.

### ABSTRACT

#### 1. Abstract

The expansion of the relationship between Iran and Europe since the end of the Qajar period and especially after the constitutional revolution, caused Europeans to pay attention and even interest in Iran, and as a result, there was an increase in visits to Iran. One of the consequences of this flow was the expansion of Iranian Studies in the West and the writing of important scientific works in this field. The works made interested Iranians make more efforts to carry out very rare research about Iran and Iranian studies. Mohammad Qazvini is one of the most important of these enthusiasts who has a decisive role and contribution to the evolution of Iranology knowledge in Iran and the West. His long and arduous journey to the West, in addition to showing the Iranian culture and civilization to the Europeans, has had a two-way impact on the personalities of Western Iranologists and his attitude. Therefore, he can be considered the beginning of a revolution in Iranian Studies in the West. Therefore, this research aims to, apart from expressing the importance of Mohammad Qazvini in this trend, deal with his relationship with the most important Iranologists of that time and his influence on modern scientific and research works and methods and their transfer to Iran.

---



---

## **2- Introduction**

Mohammad Qazvini is known as a personality among people of science. He was born in 1256 AH / 1294 AH / 1877 AD, in Tehran. His father was a famous writer. He lost his father at the age of twelve, he studied with famous teachers and they were effective in his intellectual and religious upbringing. His mastery of the sciences of his time has created a different personality from him among his contemporaries. If the broad fields of Iranian Studies can be considered as mainly including the studies of geography, language, history, religions, and culture of Iranian peoples, it should be said that Qazvini, as a pioneer, relied on history, language, and literature. And it has caused him to be considered among "national Iranian scholars".

He travelled to Europe in 1322 AH / 1904 AD, encouraged by his brother (Mirza Ahmad Khan) to see the Great Library of London and use Iranian manuscripts there. His long stay in Europe made him publish many Persian works while making many friends. His long stay in Europe his familiarity with Western Urologists as well as immigrant Iranians and the diversity of his wide-ranging relationships caused all the scientific and literary greats of that time to accept him as an outstanding researcher and generously give him the title of "Allameh".

## **3- Material & Methods**

This research aims to investigate and represent the scientific services of Mirza Mohammad Qazvini in the field of the development of Iranology knowledge in the West. And the answer to this question, what was the influence of Mirza Mohammad Qazvini on the scientific community of the West in the field of Iranology? The research showed that Qazvini's scientific activities in the field of introducing Iran are diverse, but most of his actions are based on criticism and correction of texts. For this reason, some call him "the founder, leader, and pioneer of the new method of critical Western scientific and literary research in Iran." In addition, some believe that Qazvini was a supporter of the scientific method of the French, or the "method" (method), and it was he who "taught his compatriots the method and style of research and

---

investigation in the European way". Qazvini's style of writing was traditional (Iranian).

In addition to this, Qazvini had a deep and correct understanding of orientalists and the trend of oriental studies, but his extensive knowledge in the field of Iranian studies made him never intimidated by the great names of orientalists and sometimes attacked and scientifically criticized them. Therefore, the important issue here is how he communicates with foreign Iranian orientalists and the extent of his influence in the course of Iranology. The research method in this article to find the answers to the questions is the historical method based on description-analysis and inference.

#### **4- Discussion of Results & Conclusions**

The research showed that his long stay in Europe, both because of the role he played with his other friends and Iranian contemporaries abroad, in representing and showing Iranian culture and civilization, and because of the transfer of Western scientific methods to Iranians or as The transfer of "Western Method" to Iran has been the beginning of an important development in the field of research on Iranian studies.

Historical studies showed that Qazvini was not just an imitator of Western Orientalists, but a scholar of traditional sciences who developed and flourished with the elixir of modern Western science and methods. However, he benefited from Western education, facilities, and science, and his contemporary Western orientalists also benefited from his extensive knowledge and skills.

#### **Reference**

- 1) Azadiyan, Shahram, 1384, Allameh Qazvini's corrections in Gab's Awqaf Collection, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, No. 173.
  - 2) Spöller, Bertold, 1346, Germany's contribution to Iranology, Kaveh (Munich, Germany), April, No. 7.
  - 3) Afshar, Iraj, 1358, an important and readable letter from Mohammad Qazvini, Aindeh, year 5, number 4-6.
  - 4) Afshar, Iraj, 1384, problems of criticism and correction of Persian texts and the problem of preserving the authenticity
-



---

of manuscripts, Baharestan Letter, year 6, numbers 1 and 2, book 11-12.

5) Iqbal, Abbas, 1328, Yadgar, fifth year, number 8-9.

6) Omid Salar, Mahmoud, 1384-1385, Allameh Qazvini and the art of text correction, Baharestan Letter, year 6, numbers 11 and 12.

7) Omid Salar, Mahmoud, 2013, Allameh Qazvini and the Western Way of Research, Mirror of Heritage Quarterly, Year 12, New Period, Supplement No. 33.

8) Bahramian, Ali/Metabli Kashani, Nader, 1383, documents and correspondence of Allameh Mohammad Qazvini about making photographs of European manuscripts, Baharestan Letter, fifth year, numbers 1 and 2, Bahar and Winter, notebook, 9-10.

9) Bahramian, Ali, 1378, Allameh Qazvini from his notes, Allameh Qazvini's memoirs, by Ali Dehbashi, Kitab va Farhang, ch 1.

10) Pordawood, Ibrahim, 1306, Purandakhtnameh, Publications of Iranian Zoroastrian Association, Bombay.

11) Taghizadeh, Hassan, 1368, Zeinde Tofani, Tehran, Ilmi, first chapter.

12) Jamalzadeh, Muhammad Ali, 1350, a letter from Allameh Muhammad Qazvini, Yaghma, year 24, number 7, number 277.

13) Jamalzadeh, Mohammad Ali, 1351, some days with Hakim Falaki Shervani; Vahid; Mordad; Number 104.

14) Hakim, Seyyed Mohammad Hossein, 2018, Mohammad Qazvini's letters to Ali Akbar Dekhoda, Farhang Ban, S1, Vol.1, Spring.

---

- 15) Two letters from Qazvini (part of Qazvini's missing letter from 1933 or 1935 AD), Iraj Afshar, 1360, Aindeh, year 7, Bahman and Asfand, numbers 11 and 12.
  - 16) Zarin Koob, Abdul Hossein, 1361, literary criticism, second volume, third chapter.
  - 17) Biography and scientific services of Allameh Mohammad Qazvini, 1385, Association of Cultural Artifacts and Prominences, Chapter 1.
  - 18) Allameh Qazvini and the correction of texts, 1378, a conversation with Mohammad Roshan, Abbas Mahyar, Mahmoud Fatuhi, the monthly book of literature and philosophy, August, number 22.
  - 19) Ghani, Qasim, 1330, in the condition and morals of the late Qazvini, Yaghma, fourth year, Farvardin, number 1, 35 consecutive.
  - 20) Ghani, Qasim, 1360, Mirza Mohammad Khan Qazvini in the notes of Ghani, Aindeh, year 7, Bahman and Isfand, numbers 11 and 12.
  - 21) Qazvini, 1305, death of English teacher Edward Brown, Iranshahr, numbers 2, 3 and 4, year 4, July 1.
  - 22) Qazvini, Muhammad, 1363, twenty essays of Qazvini, vol. 1 and 2, by the efforts of Ibrahim Pourdaud, World of Books, Ch II.
  - 23) Kasravi, Ahmad, 1305, Scrutiny and Scrutiny, Aindeh, Year 1, Ardibehesht, No. 10.
  - 24) Memorial Assembly of the late Qazvini, Farhangistan letter (old), Khordad, No. 1.
  - 25) Mohit Tabatabai, Muhammad, 1378, memoirs of Allameh Muhammad Qazvini.
  - 26) Moin, Mohammad, 1387, collection of Dr. Mohammad Moinef's articles by Mahdekht Moin, Volume 2, Chapter II.
-



National Library  
And Archives Of  
The I. R. Of Iran

- 
- 27) Minorsky, Vladimir, 1333, Yad Qazvini, Yaghma, year 7, number 1, serial 69.
- 28) Minawi, Mojtabi, 1351, Naqd Haal, Khwarazmi Publications.
- 29) Mohammad Qazvini's letter to Abbas Iqbal, 1335, Yaghma, year 9, number 1, number 93.
- 30) Qazvini's letters to Taghizadeh, 2536, by Iraj Afshar, Javidan Publications, second chapter.
- 31) Minorski's letters to Qazvini (2), Yaghma, 1356, year 30, number 2, number 344.
- 32) Notes of Qazvini, 1363, by the efforts of Iraj Afshar, 10 volumes in 4 volumes, Scientific Publications, third chapter.
- 33) Memoir of Allameh Mohammad Qazvini, 1378, by Ali Dehbashi, Tehran, Kitab and Farhang, Ch.
- 34) Yaghmaei, Habib, 1356, Allameh Mohammad Qazvini,
- 35) Yaghma, year 30, number 5, consecutive 347.
- Browne, Edward G, 1959, A Literary History of Persia, vol 4

---

Cite this article : Gholizadeh, Mohammad Reza, (2023) The effect of Mohammad Qazvini's relations with Orientalists in expanding the knowledge of Iranian studies. *Journal of Iranian and Islamic studies*. vol 12. No4, Pages-69-89.

**Doi: 10.30484/JII.2022.3086**

© The Authors, Mohammad Reza Gholizadeh

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran



**Doi: 10.30484/JII.2022.3086**



## تأثیر روابط محمد قزوینی با ایران شناسان خارجی در گسترش دانش ایران شناسی

محمد رضا قلیزاده 

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران. رایانامه: [m.gholizadeh@pgu.ac.ir](mailto:m.gholizadeh@pgu.ac.ir)

### چکیده

### اطلاعات مقاله

گسترش ارتباط میان ایران و اروپا از اواخر دوره قاجار و به ویژه پس از انقلاب مشروطه، سبب توجه و حتی علاقه‌ی اروپاییان به ایران شد و در پی آن افزایش رفت و آمدها به ایران بیشتر شد. یکی از پیامدهای این جریان، گسترش مطالعات ایران‌شناسی در غرب و نگارش آثار علمی و مهم در این زمینه بود. آثاری که ایرانیان علاقه‌مند را به تکاپوهای بیشتر و ادوات تا تحقیقاتی بسیار کم سابقه ای را درباره ایران و مطالعات ایران‌شناسی انجام دهند. محمد قزوینی یکی از مهم‌ترین این علاقه‌مندان است که نقش و سهمی تعیین کننده در تحول دانش ایران شناسی در ایران و غرب دارد. سفر طولانی و پر مشقت او به غرب، علاوه بر در نشان دادن فرهنگ و تمدن ایرانی به اروپاییان تأثیری دو سویه هم بر شخصیت‌های ایران شناس غربی و هم بر نوع نگرش خودش داشته است. بنابراین می توان او را سرآغاز یک تحول در مطالعات ایران‌شناسی در غرب دانست. از این رو این پژوهش بر آن است که گذشته از بیان اهمیت محمد قزوینی در این جریان، به ارتباط او با مهم‌ترین ایران شناسان آن زمان و تأثیرپذیری وی از آثار و شیوه‌های نوین علمی و پژوهشی و انتقال آن به ایران بپردازد.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۱۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۹/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۰

تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۱/۱۰/۱۵

واژه‌های کلیدی:

استناد: محمد رضا قلیزاده (۱۴۰۱) تأثیر روابط محمد قزوینی با ایران شناسان خارجی در گسترش دانش ایران شناسی، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۲، شماره ۴، صص ۶۹-۸۹

Doi: 10.30484/JII.2022.3086

© نویسندگان، محمد رضا قلیزاده

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران





## مقدمه

محمد قزوینی نزد اهل علم شخصیتی شناخته شده است او در سال ۱۲۵۶ خ / ۱۲۹۴ ق / ۱۸۷۷ م، در محله دروازه قزوین تهران چشم به جهان گشود. پدر وی عبدالوهاب بن عبدالعلی، یکی از نویسندگان چهارگانه‌ی کتاب مشهور «نامه‌ی دانشوران» بود. از این رو گرچه پدر را در سن دوازده سالگی از دست داد، اما چنان که خود می‌گوید، صرف و نحو را از او آموخته بود (قزوینی، ۱۳۶۳: ۷). نام آموزگاران او نیز که سهمی در شاکله علمی اش دارند، در جوانی دارای اهمیت است. در میان این نام‌ها، حاجی سید مصطفی قنات آبادی، حاجی شیخ محمد صادق طهرانی، حاجی شیخ علی نوری، ملا محمد آملی، شمس العلماء شیخ محمد مهدی قزوینی عبدالرب آبادی و به ویژه، آقا میرزا حسن آشتیانی و شیخ فضل الله نوری، نشان دهنده‌ی تأثیر اندیشه‌های دینی و مذهبی در او به خصوص در دوران طلبگی است. افزون بر این، آموزش‌های متفاوت شیخ هادی نجم آبادی و سید احمد ادیب پیشاوری و میرزا محمد حسین خان فروغی (ذکاءالملک) در ایجاد علاقه و توجه او به تاریخ و ادبیات فارسی و عربی، (قزوینی، ۳۶۳۱: ۷-۱۲). هم بر کسی پوشیده نیست. تسلط او به علوم روزگارش شخصیتی متفاوت از او در میان معاصرانش پدید آورده است. این چند وجهی علمی بویژه در حوزه ایران‌شناسی خوش درخشید. اگر زمینه‌های گسترده‌ی ایران‌شناسی را بتوان بطور عمده شامل مطالعات جغرافیا، زبان، تاریخ، ادیان و فرهنگ اقوام ایرانی به شمار آورد، باید گفت که قزوینی به عنوان یک پیشکسوت، بر تاریخ، زبان و ادبیات تکیه داشت. و هم موجب شده است تا وی در زمره "ایران‌شناسان ملی" قلمداد شود.

## سفر محمد قزوینی به اروپا

وی در ۱۳۲۲ ق / ۱۹۰۴ م، به تشویق برادرش (میرزا احمد خان) برای دیدن «نسخ قدیمه نادره» و کتابخانه بزرگ لندن به اروپا رفت. این گرایش، همانند صدها نمونه‌ی دیگر را می‌توان ادامه‌ی جریان، توجه و سفر ایرانیان به غرب دانست که به ویژه از اواخر قاجار، گسترش یافته بود. جریان‌ی که به گسترش علوم ایران‌شناسی در اروپا و توجه هر چه بیشتر ایرانیان (از جمله محمد قزوینی) به این مسئله گردید. حدود دو سالی که در لندن ماند، نقطه آغاز اقامت طولانی او در



اروپاست و سبب آشنایی با خاورشناسان بزرگ در عرصه ایران‌شناسی گردید. به گونه‌ای که «اهل و وطن و خانواده» را «به کناری» گذارد و رحل اقامت در لندن گستراند. در میان فرست بلند نام‌آوران عرصه ایران‌شناسی، کسانی چون پروفیسور بوان<sup>۱</sup> (متخصص در ادبیات عرب)، ایس<sup>۲</sup> کتابدار موزه بریتانیا، آمدروز<sup>۳</sup> و مهم‌تر از همه ادوارد براون<sup>۴</sup> به عنوان ریاست امنای اوقاف گیب<sup>۵</sup> که علاقه و توجه زیادی به تاریخ، فرهنگ و ادبیات ایران داشت و آثار او (به ویژه تاریخ ادبی ایران)، نقطه عطفی در زمینه‌ی ایران‌شناسی به شمار می‌رود.

در میان این فهرست، اوقاف گیب مجموعه‌ای بود که در بریتانیا به عنوان بنگاه خیریه و نیکوکاری به ثبت رسیده بود و هدف آن کمک در انتشار آثار علمی درباره زبان و تاریخ و ادبیات عرب و فارسی‌زبان و ترک‌زبانان بود. این مؤسسه را جین گیب به یاد پسرش الیاس جان ویلکینسون گیب مستشرق انگلیسی (در گذشته در ۱۹۰۱م) در سال ۱۹۰۲ بنیاد نهاد. این مؤسسه نقش مهمی در چاپ کتاب‌های فارسی بویژه تاریخ جهانگشا و چهارمقاله عروضی که قزوینی مصحح آن بود، داشت. در واقع، وجود گران‌بهای، ادوارد براون و حمایت اوقاف گیب و البته حضور ارزشمند محمد قزوینی را می‌بایست نقطه‌ای عطفی در تحول ایران‌شناسی به شمار آورد. زیرا گذشته از چاپ چندین کتاب مهم در تاریخ و ادبیات فارسی، برای نخستین بار بود که این گونه آثار با تصحیح علمی و انتقادی به وسیله‌ی یک ایرانی و به شیوه‌ی نوین، منتشر می‌شد.<sup>۶</sup>

اقامت نخست او در پاریس (از ۱۹۰۶ تا ۱۹۱۵) نیز سبب آشنایی با اشخاص مشهور و آثارشان گردید. از جمله: هرتویک درنبرگ<sup>۷</sup>، باریبه دومنار<sup>۸</sup>، میه<sup>۹</sup> و هوارت (هوار)<sup>۱۰</sup>. پس از آن، قزوینی به برلین در آلمان رفت و حدود دو سال پس از پایان جنگ جهانی اول نیز، آن جا ماند (تا ۱۹۲۰م). این دوره که با سختی‌های فراوان همراه بود، نقطه عطفی در زندگی و آثار او به شمار می‌رود. زیرا کشور آلمان در آن زمان از مهم‌ترین مراکز علمی شرق‌شناسی بود و نخستین کرسی ایران‌شناسی در ۱۹۰۳م در دانشگاه گوتینگن تأسیس شده بود<sup>۱۱</sup> (اشپولر، ۱۳۴۶، شماره ۱۸/۷).

محمد قزوینی در مدت اقامتش در آلمان، با خاورشناسان بزرگی آشنا شد و چنان که خود می‌گوید «از ثمرات علوم ایشان ذخیره اندوخت» (قزوینی، ۱۳۶۳۱ / ۲۱). مهم‌ترین این مشاهیر: پرفیسور مارکوارت<sup>۱۲</sup> است که به نوشته‌ی قزوینی: «دریایی است متلاطم از معلومات و محفوظات» با

اثر مشهورش «ایران‌شهر». پروفیسور زاخائو<sup>۱۳</sup> که گذشته از عربی و سریانی و سانسکریت، فارسی را نیز تا حدودی می‌دانسته و به قول قزوینی، آثارالباقیه و تاریخ مال‌الهند ابوریحان بیرونی «زنده کرده‌ی اوست». دکتر موریتز<sup>۱۴</sup>، پروفیسور هارتمن<sup>۱۵</sup>، پروفیسور مان<sup>۱۶</sup> که فارسی را خوب می‌دانسته و چند تألیف در زبان کردی نیز دارد، سباستین بک<sup>۱۷</sup> که بنا بر گفته قزوینی «جامع‌ترین نحو و صرف زبان فارسی» را تا آن زمان نوشته بود. هرچند وی افسوس می‌خورد که در آن مدت نتوانسته بود مشهورترین خاورشناس یعنی نولدکه<sup>۱۸</sup> را ببیند (قزوینی، ۱۳۶۳۱/ ۲۳). به هر روی، قزوینی در ۱۹۲۰م به پاریس بازگشت و با آغاز جنگ جهانی دوم و پس از حدود ۳۶ سال به ایران بازگشت و سرانجام در ۱۳۲۸خ/ ۱۳۶۸ق/ ۱۹۴۹م، درگذشت.

### رابطه ایرانیان ساکن اروپا با قزوینی

قزوینی طی اقامتش در اروپا با ایرانیان متعددی دیدار و گفتگو داشت. بی تردید این مراودات با تحولات شخصی او توأم بوده است. در میان فهرست ایرانیان مقیم خارج که با قزوینی دیدار و مراوده داشته اند، نام کسانی چون سید حسن تقی زاده (۱۳۴۸-۱۲۵۷)، میرزا ابراهیم پورداود (۱۲۶۴-۱۳۴۷)، علی اکبر دهخدا (۱۳۳۴-۱۲۵۷)، سید نصرالله اخوی، میرزا حسین کاظم زاده ایران‌شهر (۱۳۴۰-۱۲۶۲)، سید محمد علی جمالزاده (۱۳۷۶-۱۲۷۰)، میرزا محمد علی خان تربیت (۱۲۵۶-۱۳۱۸)، سید محمد رضا مساوات (۱۳۰۴-۱۲۴۴)، عباس اقبال آشتیانی (۱۳۳۴-۱۲۷۵) دیده می‌شود.

این مراودات طولانی و دامنه دار موجب شد تا همه‌ی بزرگان علمی و ادبی آن زمان، وی را به عنوان برجسته‌ترین محققین بپذیرند و سخاوتمندانه لقب «علامه» را بدو واگذارند. اما از آن جا که وی را به عنوان نخستین پژوهشگر ایرانی که در زمینه‌هایی از ایران‌شناسی، با شیوه‌ی علمی غربی فعالیت داشته، می‌شناسند از این رو باید به چگونگی روابط او با دانش غربی و ویژگی‌های تأثیر و تأثرات در این زمینه پرداخت.

در واقع قزوینی در ایران، آموزش‌های مناسبی در زبان و ادبیات فارسی و عربی داشت و در محضر مشاهیر مهم و استادان برجسته‌ای حضور یافته بود. سواد عربی او در حدی بوده که محمد علی خان فروغی (ذکاءالملک) نزد او عربی می‌آموخت و البته به وی فرانسه آموزش می‌داده است. وی تا پیش از رفتن به اروپا، فرانسه را تا حد خوبی می‌دانسته. از این رو با این

که در آن هنگام حدود بیست و هفت سال داشته اما آن اندازه دانش داشته که به محض ورود، از سوی خاورشناسان بزرگی چون ادوارد براون شناخته، حمایت و هدایت شود. میزان آموزش‌ها و تأثیرپذیری قزوینی از شیوه‌ی تحقیق غربی که البته بیشتر بر نقد و تصحیح متون تکیه دارد، دشوار است و سخن‌ها در این مورد بسیار کلی و بدون بیان جزئیات است. تقی‌زاده که قزوینی را «بیرونی ثانی» و خود را از «تربیت یافتگان حوزه ارشاد» او دانسته بود، وی را «مؤسس و پیشوا و پیش قدم طریقه جدید تحقیق انتقادی مغربی علمی و ادبی در ایران» معرفی می‌کند (قزوینی، ۱۳۶۳۱/ پنج تا هفت). محمد علی جمالزاده نیز یادآور شده بود که قزوینی طرفدار شیوه‌ی کار کردن علمی فرنگی‌ها یا همان «متود» (روش) بود و او بود که: «طریقه و سبک و طرز تحقیق و تتبع را به شیوه اروپاییان به هموطنانش آموخت» (جمالزاده، ۱۳۵۰: ۳۹۶). همانند این نظر را بسیاری دیگر از جمله: عباس اقبال (اقبال، ۱۳۲۸ شماره ۹-۸، ص ۴ به بعد)، حبیب یغمایی (یغمایی، ۱۳۵۶ شماره ۵، پیاپی ۳۴۷)، مجتبی مینوی (مینوی، ۱۳۵۱: ۴۵۱ به بعد)، محمد معین (معین، ۱۳۸۷: ۲ / ۳۰۲)، عبدالحسین زرین کوب (زرین کوب، ۱۳۶۱: ۲ / ۶۴۷ به بعد)، ایرج افشار (افشار، ۱۳۸۴، شماره ۱ و ۲، دفتر ۱۱-۱۲، ۱۸۲)، محمد روشن (علامه قزوینی و تصحیح متون، ۱۳۷۸ شماره ۲۲: ۴) و ... نیز دارند.

به هر تقدیر قزوینی نیمه‌ی مهم‌تر زندگی و عمر خویش را در اروپا گذرانده بود و بیشتر آموخته‌هایش در آن جا و با روش و سبک غربی است. وی چنان که خود می‌گوید «از ثمرات و زحمات [مستشرقین] مستفید» گشته و مثلاً از الیس (Elis) کتابدار بخش شرقی موزه بریتانیا «فوق العاده» استفاده کرده است. یا در کلاس‌های درس خط حمیری هرتویک درنبرگ، یا دروس زبان‌های هند و اروپایی آنتونی میه، حاضر می‌شده است (قزوینی، ۱۳۶۳: ۱۵) اما از این گونه موارد نمی‌توان نتیجه‌ی مورد ادعا را گرفت. باید در نظر داشت که اگر به دنبال تأثیرات یا «متود غربی» در او باشیم، این تأثیرات به صورت آموزش منظم یا کلاس‌های دانشگاهی نبوده است. بلکه بیشتر تابع ملاقات‌ها و زندگی روزمره او در اروپا شکل گرفته است. از سوی دیگر، کسانی مانند پروفیسور مارتین هارتمن و یا هر لئو هیرش<sup>۱۹</sup> نیز نزد قزوینی، آموزش درس فارسی می‌دیدند (یادداشت‌های قزوینی، ۱۳۶۳، ۹-۱۰/ ۲۵۹۳). حتی وی مدتی کارهای (دانشگاهی؟) ادگار بلوشه<sup>۲۰</sup> فرانسوی (مقالات قزوینی، ۱۳۶۳، ۲ / ۴۴۰). را به علت بیماری او، انجام می‌داده

است(غنی، ۱۳۶۰، شماره ۱۱ و ۱۲ / ۸۵۰). هرچند اطلاعات ما از جزئیات آن بسیار اندک است اما همین مناسبات در فهم شاکله او موثر است.

در عین حال وی بیشترین ارتباط و مراودات علمی را با مشهورترین ایران شناس یعنی ادوارد براون داشته است، و ظاهراً بیشترین تاثیر را نیز از او پذیرفته است. شاهد این مدعا اظهارات دو تن از نزدیکان او در اروپا است، چنانکه آنان به تأثیر مستقیم براون بر قزوینی اشاراتی کرده‌اند. تقی زاده می‌گوید که: «او را به راه تحقیق انتقادی به طریقه‌ی مغربی سوق داد.» (زندگی نامه .....، ۱۳۸۵: ۴۴ و ۴۵). همو جایی دیگر می‌گوید: براون «حامی و مشوق و پدر روحانی قزوینی بود. (یادداشت‌های قزوینی، ۱۳۶۳، ۲-۱ / هفت). و جمالزاده نیز می‌نویسد که او «سال‌های بسیار در مکتب استادان فن و از آن جمله پرفسور براون، کار و تمرین و ممارست نمود.» (جمالزاده، ۱۳۵۱: شماره ۱۰۴ / ۵۵۵).

در واقع ما برای فهم جزئیات این تأثیر، نمونه‌های مناسبی در دست نداریم. این که تقی‌زاده و محمد علی تربیت، مدتی در کتابخانه کمبریج کار می‌کردند و "طریقه فهرست کردن را چنان که میان آن‌ها معمول است" (تقی زاده، ۱۳۶۸: ۹۸). از براون آموخته‌اند نمی‌تواند در اثبات این تاثیرگذاری و تاثیر پذیری راهگشا باشد. قزوینی نیز چنان که خود می‌گوید فهرست نویسی کتابخانه‌اش را تنها به سبب این که در غرب بوده، "به ترتیب اروپایی" انجام داده بود. (بهرامیان، ۱۳۷۸: ۳۷). و یا حتی موارد جزئی مانند: استفاده از علامت سؤال به صورت فرنگی آن (یعنی ؟ به جای ؟) (حکیم، ۱۳۹۸: ۱۰۹). و یا کاربرد علامت تعجب (!) در برخی نوشته‌هایش (قزوینی، ۱۳۰۵: شماره ۲، ۷۸)، یا استفاده از ابزارهای غربی مانند عکس برداری<sup>۲۱</sup> (به جای نسخه برداری)، گر چه همگی نشان از تأثیرات "متود غربی" است، اما هم چنان اصل مطلب، ناگویا و مستلزم واکاوی بیشتر است.

حتی آن جا که قزوینی از شخصی به نام «محمد اقبال» به عنوان یکی از شاگردان براون نام می‌برد و او را "بسیار بسیار فاضل" و در "روح نقادی اروپایی از اندر نوادر" می‌شمارد (نامه‌های قزوینی به تقی زاده، ۲۵۳۶: ۴۶)<sup>۲۲</sup>، مشخص است که کاملاً به اهمیت شیوه‌ی غربی، آگاه است. این نکته مهم را براون در مهم‌ترین اثرش (تاریخ ادبی ایران) یادآور شده است. او قزوینی را «بهترین محقق ایرانی که می‌شناسد» نام برده و می‌نویسد: "روش‌های انتقادی که در

انگلیس، فرانسه و آلمان آموخته را پایه‌ی پژوهش‌های خود قرار داده است" (Browne, 1959: 4/ 372).

نکته حائز اهمیت این که قزوینی نه در نامه‌ها و نه در یادبودنامه بلندی که در «وفات ادوارد براون» نوشته شده است (ایران‌شهر، ۱۳۰۵، شماره‌های ۲ و ۳ و ۴). به تأثیرات علمی او بر خود، اساساً اشاره‌ای نمی‌کند. بر عکس، نوشته‌های او حاکی از نشانه‌هایی از اختلافات وی در شیوه و روش علمی با براون است. تقابل آنان در مورد چاپ کتاب‌های خطی کمیاب، که به گفته قزوینی "مکرر سر این فقره با هم مباحثه" کرده‌اند، یکی از آن اختلافات است. وی براون را "بسیار سریع‌العمل" و فاقد "دقت و کندروی" برای تصحیح و تنقیح "کتب تاریخیه ادبیه فارسی" می‌دانست. اما به باور براون "نسخ نادره یا وحیده را باید متناً یا ترجمه به سرعت هر چه تمامتر چاپ کرد" اما قزوینی به خصوص در مورد کتب ادبی معتقد بود و می‌گفت که: «عدم کامل به از وجود ناقص است» (نامه قزوینی به عباس اقبال، یغما، شماره ۱ / ۹). در میان اختلافات خرد و کلان یکی دیگر از اختلاف آن دو چگونگی تصحیح متون بوده است. قزوینی بر خلاف معمول برخی از مصححان غربی (و شرقی) چندان به پایه قرار دادن «نسخه اساس» اعتقاد نداشت (امید سالار ۱۳۸۴-۱۳۸۵، ۲۰۱). در موردی دیگر براون عقیده داشت که "در چاپ متن‌های قدیم" فارسی و انگلیسی، "اصل املاء را حتی در غرائب باید حفظ کرد".<sup>۲۳</sup> اما قزوینی با این شیوه موافق نبود. وی در نامه‌ی خود به تقی زاده، با بیان این که کلمان هوار هم در تصحیح خود (رسائل حروفیان)، اصل متن را بی‌کم و کاست باقی گذاشته، به او و تقی زاده که (در تصحیح تحفه الملوک) همان شیوه را پیش گرفته، ایراد وارد کرده و می‌نویسد "راه افراط پیموده‌اید" (نامه‌های قزوینی به تقی زاده، ۲۵۳۶: ۳۰۹-۳۱۰).

محمد محیط طباطبایی با اشاره آثار تصحیحی، به افزایش کیفیت آثار براون پس از ورود قزوینی به آن عرصه، به نکته مهمی اشاره کرده است. وی کیفیت برتر آثار براون پس از آشنایی با قزوینی را با نمونه‌های پیش از آشنایی (تصحیح لباب الالباب و تذکره الشعرا) به عنوان سندیت این سخن بیان می‌کند. (محیط طباطبایی، ۱۳۷۸: ۲۱۲-۲۱۳). چنین نظراتی، حتی برخی را به دیدگاه‌هایی کاملاً برعکس و متناقض واداشته است تا جایی که می‌گویند: "ظاهراً این براون فرنگی که نزد علامه ایرانی مبادی فن مقابله و تصحیح را می‌آموخته نه بر عکس" (امید سالار، ۱۳۹۳، ضمیمه شماره ۳۳ / ۳۹).

به هر روی چنین مواردی دست کم نشان می‌دهد که قزوینی خود را چندان پای‌بند شیوه و روش‌های غالب غربی نمی‌دیده است و به ویژه با تصحیح‌ها و مقابله‌های چندباره به روش خاصش، به نوعی خود صاحب سبک بوده است. این دقت زیاد قزوینی در کارها که به گفته‌ی دوستان و خودش، به وسواس می‌مانست (بهرامیان، علی / مطلبی کاشانی، نادر، ۱۳۸۳ شماره ۱ و ۲، دفتر، ۱۰-۹ / ۱۶۵)، چنان بود که حتی نکته سنجان غربی را به شگفتی واداشته بود<sup>۲۴</sup>. و شاید از همین روست که، براون قزوینی را دارای سبکی ویژه و در واقع دارای "شیوه‌ای در سنت‌های والای دقت و نقد" می‌دانست. (Browne, 1959: 4/ 490)

مینورسکی<sup>۲۵</sup> به عنوان یکی از قدرشناس‌ترین دوستان قزوینی، می‌گوید که عده زیادی اروپایی و هندی و ترک به او (در پاریس) مراجعه می‌کردند و نظر او را در مباحث علمی می‌خواستند. وی اعتراف می‌کند که از لندن به پاریس نزد قزوینی می‌رفته و این ملاقات‌ها برای او همانند «دانشگاه دومی» بوده است. (مینورسکی، ۱۳۳۳ شماره ۱ / ۲۰-۲۲).<sup>۲۶</sup> این که ایران‌شناسان سرشناس آن زمان (مانند کلمان هوارت، هنری ماسه، لویی ماسینیون و...) برای استفاده از قزوینی به خانه‌ی او می‌رفتند (زرین کوب، ۱۳۷۸: ۱۰)، و به «جلالت قدر این مرد بزرگ در مجامع بین المللی غبطه» می‌خوردند<sup>۲۷</sup> نشان دهنده‌ی دانش گسترده او در زمینه‌های مورد نظر ایران‌شناسان آن زمان است.

در واقع اگر در ویژگی‌های سبک علمی او، روش غربی را دارای جایگاهی برجسته بدانیم، روش سنتی (ایرانی) بخش دیگر این جایگاه خواهد بود. گذشته از برخی جزئیات مانند: استفاده از جوهر قرمز و مشکی برای برخی نوشته‌هایش که در روش سنتی هم دارای سابقه است، یا کشیدن خط بر بالای مطالب مورد نظرش در متن، بر اساس "عادت قدما" (حکیم، ۱۳۹۸: ۱۰۹)، شیوه‌ی نگارش او نیز تا آخر، سنتی باقی ماند. این که پس از سال‌ها اقامت در اروپا و تأثیرپذیری از روش‌های غربی، انشاء او هم‌چنان «بوی آخوندی» می‌داد<sup>۲۸</sup>، نشان دهنده‌ی عمق آموزش سنتی در روش و سبک اوست.

گذشته از جنبه‌های ظاهری، در روش، ریشه سنت در سبک علمی قزوینی قابل پیگیری است. همان گونه که گفته شده، روش تصحیح انتقادی متون در آغاز، ساخته‌ی اروپاییان نیست و در دوران اسلامی نمونه‌های (هر چند ابتدایی و متفاوت) از تصحیح و مقابله را از قرن سوم هجری به بعد می‌توان برشمرد (محقق، ۱۳۸۵: مقدمه/۲)<sup>۲۹</sup>. به باور برخی از همراهان و دوستان او،

این «طریقه تدقیق و تحقیق انتقادی»، نوآوری نبود بلکه «طریقه متقدمین از علمای محقق و با دیانت» (مانند: طبری، بیرونی، زمخشری و جاحظ) بود که قزوینی با تکمیل آن و «اخذ طریقه انتقادی علمای محقق مغرب»، احیاء نمود (تقی زاده، ۱۳۲۹: شماره ۸۰/۱ و اقبال، ۱۳۲۸: شماره ۹-۸/۴).

وی با گونه‌ای میانه‌روی بر این باور بود که نه همانند طبری و ابن اثیر "بدون هیچ اظهار نظر شخصی اکتفا نمود"، و نه باید "به بهانه طرز جدید و انتقادی چیز نوشتن اغلب صفحات را به ذکر آراء شخصی و اجتهادات و استنباطات فردی خود مشغول نمود" (دو نامه از قزوینی، ایرج افشار، ۱۳۶۰: شماره ۱۱ و ۸۶۴/۱۲).

در واقع نشانه‌ای دیگر بر وجود روش سنتی در (نقد) زمینه‌های ایران‌شناسی در ایران را، همزمان با قزوینی نیز می‌توان یافت. احمد کسروی (۱۳۲۴-۱۲۶۹خ) یکی از آن پژوهشگرانی است که نه همانند قزوینی سال‌ها در بیرون از ایران بوده و نه ارتباط زیادی با خاورشناسان آن زمان داشته است. وی (نیز همانند قزوینی) به این باور رسیده بود که بسیاری از ایرانیان "در اطمینان به نگارش‌های "شرق‌شناسان اروپا، "غلو و افراط" دارند و با همین تفکر، نقدی بر (بخش خوزستان) کتاب جغرافیای گای لسترنج<sup>۳۰</sup> نوشته و نیز "۱۴۲ سهو و غلط" بر ترجمه‌ی انگلیسی ادوارد براون از تاریخ طبرستان گرفته بود (کسروی، ۱۳۰۵: شماره ۱۰). این نقد بر ترجمه براون که به اقرار قزوینی «اغلب بلکه جمیع انتقادات» آن به حق و بجا بوده، «تعجب بر تعجب» قزوینی افزوده بود. زیرا به گفته‌ی او "در ایران سرتاسر آن، کسی را بنده ندیده بودم و نشنیده بودم که با این طریقه انتقادی (Methode Critnque) آشنایی داشته باشد"<sup>۳۱</sup>. این گونه موارد که البته بیشتر بر نقد تکیه دارد تا تصحیح، به هر حال نشانه‌هایی است از وجود روش‌ها و سبک‌های مختلف و مستقل در این زمینه<sup>۳۲</sup>، که البته با نفوذ افکار و شیوه‌ی قزوینی، تکامل و انسجام یافت.

یکی از نقاط برجسته در شیوه‌ی او، شناخت درست از خاورشناسان و جریان شرق‌شناسی (ایران‌شناسی) است. وی با این که بارها اقرار می‌کند که "مستشرقین اروپا خدمت بسیار شایان به علوم و آداب مشرق زمین" کرده‌اند (نامه محمد قزوینی به عباس اقبال، ۱۳۳۵: ۴). و شرقیان در بسیاری از این زمینه‌ها (به ویژه زبان‌شناسی)، به «گرد» غربیان هم نمی‌رسند (قزوینی، ۱۳۰۵: سال ۴، شماره ۴)، و "در تعمق و تدقیق و تحقیق در کلیه امور

به خصوص امور تاریخیه... حایز درجه علیا و دارای قصب السبق اند"، اما در عین حال می گوید: "قول ایشان را تالی وحی منزل نباید شمرد" (افشار، ۱۳۵۸، شماره ۴-۶ / ۲۹۶).. وی ایرانیان را چنین پند می دهد که به "الفاظ با طمطراق معلم السنه شرقیه و عضو انجمن علمی فلان یا آکادمی بهمان" فریب نخورند، زیرا در حوزه خاورشناسی، عدهی «عالم نما و شارلاتان» ها به مراتب بیش از مستشرقین حقیقی است (قزوینی، ۱۳۲۹: شماره ۱ / ۱۴۹). وی که در جایی تعداد مستشرقین اروپایی را دویست تا سیصد نفر می داند (نامه های قزوینی به تقی زاده، ۲۵۳۶: ۱۳).<sup>۳۳</sup>، آنان را در "امور راجع به علوم و فنون شرق فوق العاده سریع الحکم" دانسته (بهرامیان، مطلبی کاشانی، ۱۳۸۳: ۱۶۵). وی به ویژه در زمینه ایران شناسی آنان را به سه دسته تقسیم می کند. تعداد اندکی که برای «محبت به علم» به این زمینه گرایش دارند، کسانی که بیشتر «برای خدمت به تاریخ و زبان عموم نژاد آریایی» تلاش می کنند و سرانجام عدهی زیادی که برای «اغراض شخصی از قبیل احراز کرسی تدریسی و تهیه زمینه برای منتخب شدن فلان آکادمی...» بدین جریان روی آورده اند (قزوینی، ۱۳۰۵ شماره ۲، اول اردیبهشت).

در واقع دانش گسترده او در زمینه های ایران شناسی، سبب می شد که به هیچ وجه مرعوب نام های بزرگ خاورشناسان نگردد. به راحتی و البته علمی به نوشته های مشاهیری چون: دارمستتر، زوسهایم، لسترنج، هنری ماسه، لویی ماسینیون و حتی هرتسفلد... ایراد گرفته و حتی در مورد برخی از آنان، واژگان نسبتاً تندی را به کار می برد.

### نتایج پژوهش

بررسی ها نشان داد گذشته از فضایل اخلاقی و جنبه های علمی قزوینی، در این جا مسئله مهم، چگونگی ارتباط او با خاورشناسان ایران شناس برون مرزی و میزان تأثیر و تأثر وی در جریان ایرانشناسی است. تحقیقات نشان داد اقامت طولانی او در اروپا، هم به سبب نقشی که وی به همراه دیگر دوستان و ایرانیان معاصرش در خارج از کشور، در بازنمایی و نشان دادن فرهنگ و تمدن ایران داشته و هم به دلیل انتقال روش های علمی غرب به ایرانیان یا به عنوان واسطه ی نقل «متود غربی» به ایران، سرآغاز یک تحول مهم در زمینه ی پژوهش مسائل ایران شناسی بوده است.



این موضوع از آن رو دارای اهمیت است که پیشینه و پیشگام مبحث مهم مسائل ایران شناسی به روش علمی را روشن می‌سازد. کسانی که بر تقلید او از شرق شناسان و آموزش‌های غربی، تکیه و حتی اصرار دارند، آن را به صورت بسیار کلی بیان می‌کنند و گذشته از درستی و نادرستی این سخن، دلایل و شواهد چندانی ارائه نمی‌دهند.<sup>۳۴</sup> هر چند این نظر براساس نوشته‌های قزوینی و از فحوای سخنان دوستان و محققان معاصرش مستفاد شده است و ممکن است با یافت اسناد تازه دگرگون شود لیکن تا کنون این اظهار نظر بجاست. علاوه بر این بررسی بررسی‌های تاریخی نشان داد، قزوینی صرفاً مقلد خاورشناسان غربی نبود، بلکه دانش آموخته‌ی علوم سنتی بود که با اکسیر علم و روش‌های نوین غربی، دانش و روش او توسعه یافته و شکوفا و باشده بود. البته این آموزش‌ها به هیچ وجه یک‌سویه نبود. همان اندازه که وی در اروپا، از امکانات و علم غرب بهره برد، خاورشناسان غربی نیز از دانش و مهارت‌های گسترده‌ی او بهره جستند. هرچند منصفانه است بپذیریم که او نخستین ایرانی در طریق گسترش ایرانشناسی در غرب نبوده است زیرا پیش از او نیز ایرانیان زیادی به اروپا رفته بودند که با وجود استعدادها و توانایی، نه تنها نتوانسته بودند اقدام مهمی در جهت برقراری روابط علمی و مثبت انجام دهند که خود در فرهنگ و تمدن غرب مستحیل گشته و همواره گمنام باقی مانده‌اند. برخی نیز در افق ایرانشناسی علمی نام و آوازه‌شان کماکان پرافتخار برجاست. بهر تقدیر بررسی‌ها نشان داد او با آن اقدامات بزرگ و اقامت درازمدت در غرب، نه در نگارش و نه در اخلاق و رفتار دچار فرنگ زدگی غربی یا همان غربزدگی نشد. عشق به ایران در آثار و افعالش نمایان است و برخی معتقدند او از زندگی طلبگی و آخوندی و روش سنتی ایرانی فاصله نگرفت.

نکته آخر این که، گذشته از علل و اسباب سیاسی در ایجاد و گسترش شرق‌شناسی در میان غربیان، باید به این موضوع توجه کرد که تمام ایرادات و نواقص و انتقاداتی که قزوینی و دیگران بر بسیاری از خاورشناسان و آثارشان گرفته‌اند، از سوی یک ایرانی و یا شرقی است و این نمی‌تواند نشان دهنده‌ی برتری علمی ایشان باشد. به دیگر سخن، هرگاه ایرانیان یا شرقی‌ها نیز به صورت علمی و گسترده به غرب شناسی (باختر شناسی) رو آورده‌اند و آثار علمی بر جای گذاشته‌اند، آن گاه می‌شد به مقایسه درست و منصفانه و نه صرفاً مدح‌گونه و یا منتقدانه دست زد. این که او بسرعت به لقب «علامه» نائل آمد، وسعت و نه عمق دانش او را نشان می‌دهد.

## مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۱- زمستان ۱۴۰۱، صفحه ۶۹-۸۹.

سخن ایران شناس بزرگ، مارکوارت نشان دهنده‌ی اهمیت مقام علامه قزوینی نزد غربیان است: «ایرانی که باز ممکن است از آن داشمندی مثل میرزا محمد خان قزوینی به وجود آید نخواهد مُرد» (پورداود، ۱۳۰۶ / ۱۵).

### پیوست

1. A.A Bevan (1859-1933)
  2. A.G Elis (1858-1942)
  3. H.F Amedroz (1854-1917)
  4. Edward Granville Browne (1862-1926)
  5. <sup>۱</sup>- *Gibb Memorial Series*
۶. نخستین متن فارسی در اوقاف گیب، «مرزبان‌نامه» به تصحیح محمد قزوینی بود که در ۱۹۰۹م / ۱۳۲۷ق، منتشر گردید و پس از آن، «المعجم فی معاییر اشعار العجم»، «چهار مقاله» و سرانجام «جهانگشای جوینی». آزادیان، شهرام، ۱۳۸۴، تصحیحات علامه قزوینی در مجموعه اوقاف گیب، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۷۳.
7. Hartwig Dernbourg (1844-1908)
  8. Barbier de Meynard (1826-1908)
  9. Paul Jules Antoine Meillet (1866-1936)
  10. Clement imbaut Huart) 1854-1926)
۱۱. ژرژ فریدریش گروتفند (۱۸۵۳-۱۷۷۵م) در ۱۹۰۲م، در گوتینگن زمینه‌ی خواندن خط میخی را فراهم آورد.
12. Joseph Marquart (1865-1930)
  13. Eduard Sachau (1854-1930)
  14. B.Moritz
  15. Martin Hartmann (1875-1918)
  16. Oskar Man (1867-1917)
  17. Sebastian Beck (1878-1951)
  18. Theodor Nöldeke (1836-1930)
  19. Leo Heirrsch
۲۰. Gabriel-Joseph Edgard Blochet (1870-1937) که بنابر نوشته قزوینی، «خدمات شایان فناپذیری به زبان و تاریخ و ادبیات ایران نموده است».
۲۱. قزوینی در عکس برداری از نسخه‌های قدیمی در جهت حفظ و استفاده علمی، به معنای واقعی پیشرو است.
۲۲. تاریخ نامه: چهارشنبه ۱۷ نوامبر ۱۹۰۷م.
۲۳. قزوینی، ۱۳۰۵، وفات استاد ادوارد براون انگلیسی، ایرانشهر، شماره ۴، سال ۴، اول تیر. البته با توجه به تفاوت‌های اساسی در ساختار خط‌های انگلیسی (لاتین) و فارسی (عربی)، می‌بایست به شیوه‌های متفاوت در تصحیح متون در آن‌ها نیز توجه کرد.
۲۴. تقی زاده از قول سر دنیس راس، نقل می‌کند که قزوینی برای یافتن اصل و متن کامل یک بیت عربی (در تاریخ جهانگشای جوینی) پنج سال به جستجو پرداخته بود. (یادداشت‌های قزوینی، ۱۳۶۳: ۲-۱/ هفت).
25. Vladimir Fedorovich Minorsky (1877-1966)
۲۶. وی هم چنین پس از درگذشت قزوینی در ترجمه انگلیسی تاریخ جهانگشای جوینی به تقی زاده نوشته بود که "به یاد قزوینی، آن ترجمه را سه بلکه چهار دفعه به اصل مقابله کردم". (نامه‌های مینورسکی به قزوینی، ۱۳۵۶، سال ۳۰، شماره ۲، پیاپی ۸۲ / ۳۴۴)

۲۷. به نوشته قاسم غنی: «استشهاد از قزوینی قاطع هر مباحثه‌ای است و "قال قزوینی" در مباحث مخصوص به قزوینی در حکم «قال ارسطو» است». غنی، قاسم، ۱۳۳۰، در احوال و اخلاق مرحوم قزوینی، یغما، سال چهارم، فروردین، شماره ۱، پیاپی ۳۵، ص ۳۹.
۲۸. این ایرادی بوده که منتقدان آن زمان بر قزوینی وارد می‌دانستند. جمالزاده، ۱۳۷۸، یادنامه علامه قزوینی، ص ۲۱۶.
۲۹. به نوشته وی، قزوینی «دقایق و نکات مربوط به تحقیق» را از خاورشناسان در اروپا فرا گرفت.
30. Guy Le Strange (1854-1933)
۳۱. قزوینی از دیگر ایرانیان پیرو این روش، محمد علی جمالزاده و عباس اقبال را مثال می‌زند. نامه محمد قزوینی به عباس اقبال، ۱۳۳۵، یغما، سال ۹، شماره ۱، پیاپی ۹۳، ص ۴ و ۵. تاریخ نامه= ۲۴ ذی حجه ۱۳۴۱ ق / ۷ اوت ۱۹۲۳ م.
۳۲. نقدی بر تصحیح‌های قزوینی به وسیله‌ی کسانی مانند: فروزانفر، محمد فرزانه و شیخ محمد علی معزی دزفولی، نیز نشانه‌ای دیگر از نوعی استقلال در سبک‌های نقد و تصحیح متون در ایران است. گر چه آن اشخاص نیز خود بی‌تأثیر از قزوینی نبودند.
۳۳. نامه‌ی قزوینی به تقی زاده به تاریخ ۱۳ ژوئن ۱۹۲۱.
۳۴. ناگفته پیداست که این نظرها، بر اساس نوشته‌های قزوینی و سخنان دوستان و محققان آن زمان بیان شده، و ممکن است با یافتن اسنادی تازه، دگرگون شود.

### مأخذ:

- ۱) آزادیان، شهرام، ۱۳۸۴، تصحیحات علامه قزوینی در مجموعه اوقاف گیب، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۷۳.
- ۲) اشیپولر، برتولد، ۱۳۴۶، سهم آلمان در ایران شناسی، کاوه (مونیخ آلمان)، فروردین، شماره ۷.
- ۳) افشار، ایرج، ۱۳۵۸، نامه مهم و خواندنی از محمد قزوینی، آینده، سال ۵، شماره ۴-۶.
- ۴) افشار، ایرج، ۱۳۸۴، مسائل نقد و تصحیح متن‌های فارسی و مشکل حفظ اصالت نسخه‌های خطی، نامه بهارستان، سال ۶، شماره ۱ و ۲، دفتر ۱۱-۱۲.
- ۵) اقبال، عباس، ۱۳۲۸، یادگار، سال پنجم، شماره ۹-۸.
- ۶) امید سالار، محمود، ۱۳۸۴-۱۳۸۵، علامه قزوینی و فن تصحیح متن، نامه بهارستان، سال ۶، شماره ۱۱ و ۱۲.
- ۷) امید سالار، محمود، ۱۳۹۳، علامه قزوینی و شیوه غربی تحقیق، فصلنامه آئینه میراث، سال ۱۲، دوره جدید، ضمیمه شماره ۳۳.
- ۸) بهرامیان، علی / مطلبی کاشانی، نادر، ۱۳۸۳، اسناد و مکاتبات علامه محمد قزوینی درباره تهیه عکس از نسخه‌های خطی اروپا، نامه بهارستان، سال پنجم، شماره ۱ و ۲، بهار و زمستان، دفتر، ۱۰-۹.
- ۹) بهرامیان، علی، ۱۳۷۸، علامه قزوینی از لابه لای یادداشت‌هایش، یادنامه علامه قزوینی، به کوشش علی دهباشی، کتاب و فرهنگ، چ اول.

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۱- زمستان ۱۴۰۱، صفحه ۶۹-۸۹.

- (۱۰) پورداد، ابراهیم، ۱۳۰۶، پوراندخت نامه، انتشارات انجمن زرتشتیان ایرانی بمبئی.
- (۱۱) تقی زاده، حسن، ۱۳۶۸، زندگی طوفانی، تهران، علمی، چ اول.
- (۱۲) جمالزاده، محمد علی، ۱۳۵۰، نامه‌ای از علامه محمد قزوینی، یغما، سال ۲۴، شماره ۷، پیاپی ۲۷۷.
- (۱۳) جمالزاده، محمد علی، ۱۳۵۱، چند روزی با حکیم فلکی شروانی؛ وحید؛ مرداد؛ شماره ۱۰۴.
- (۱۴) حکیم، سید محمد حسین، ۱۳۹۸، نامه‌های محمد قزوینی به علی اکبر دهخدا، فرهنگ بان، س ۱، ش ۱، بهار.
- (۱۵) دو نامه از قزوینی (قسمتی از نامه گم شده قزوینی مربوط به ۱۹۳۳ یا ۱۹۳۵م)، ایرج افشار، ۱۳۶۰، آینده، سال ۷، بهمن و اسفند، شماره ۱۱ و ۱۲.
- (۱۶) زرین کوب، عبدالحسین، ۱۳۶۱، نقد ادبی، ج دوم، چ سوم.
- (۱۷) زندگی نامه و خدمات علمی علامه محمد قزوینی، ۱۳۸۵، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چ اول.
- (۱۸) علامه قزوینی و تصحیح متون، ۱۳۷۸، گفتگو با محمد روشن، عباس ماهیار، محمود فتوحی، کتاب ماه ادبیات و فلسفه، مرداد، شماره ۲۲.
- (۱۹) غنی، قاسم، ۱۳۳۰، در احوال و اخلاق مرحوم قزوینی، یغما، سال چهارم، فروردین، شماره ۱، پیاپی ۳۵.
- (۲۰) غنی، قاسم، ۱۳۶۰، میرزا محمد خان قزوینی در یادداشت‌های غنی، آینده، سال ۷، بهمن و اسفند، شماره ۱۱ و ۱۲.
- (۲۱) قزوینی، ۱۳۰۵، وفات استاد ادوارد براون انگلیسی، ایرانشهر، شماره ۲ و ۳ و ۴، سال ۴، اول تیر.
- (۲۲) قزوینی، محمد، ۱۳۶۳، بیست مقاله قزوینی، ج ۱ و ۲، به کوشش ابراهیم پورداد، دنیای کتاب، چ دوم.
- (۲۳) کسروی، احمد، ۱۳۰۵، خرده‌گیری و موشکافی، آینده، سال اول، اردیبهشت، شماره ۱۰.
- (۲۴) مجلس یادبود مرحوم قزوینی، نامه فرهنگستان (قدیمی)، خرداد، شماره ۱.
- (۲۵) محیط طباطبایی، محمد، ۱۳۷۸، یادنامه علامه محمد قزوینی.
- (۲۶) معین، محمد، ۱۳۸۷، مجموعه مقالات دکتر محمد معینف به کوشش مهدخت معین، ج ۲، چ دوم.
- (۲۷) مینورسکی، ولادیمیر، ۱۳۳۳، به یاد قزوینی، یغما، سال هفتم، شماره ۱، پیاپی ۶۹.
- (۲۸) مینوی، مجتبی، ۱۳۵۱، نقد حال، انتشارات خوارزمی.
- (۲۹) نامه محمد قزوینی به عباس اقبال، ۱۳۳۵، یغما، سال ۹، شماره ۱، پیاپی ۹۳.
- (۳۰) نامه‌های قزوینی به تقی زاده، ۲۵۳۶، به کوشش ایرج افشار، انتشارات جاویدان، چ دوم.
- (۳۱) نامه‌های مینورسکی به قزوینی (۲)، یغما، ۱۳۵۶، سال ۳۰، شماره ۲، پیاپی ۳۴۴.
- (۳۲) یادداشت‌های قزوینی، ۱۳۶۳، به کوشش ایرج افشار، ۱۰ جلد در ۴ مجلد، انتشارات علمی، چ سوم.

- ۳۳) یادنامه علامه محمد قزوینی، ۱۳۷۸، به کوشش علی دهباشی، تهران، کتاب و فرهنگ، چ اول.
- ۳۴) یغمایی، حبیب، ۱۳۵۶، علامه محمد قزوینی، یغما، سال ۳۰، شماره ۵، پیاپی ۳۴۷.
- 35) Browne, Edward G, 1959, A Literary History of Persia, vol 4